

معنای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف: بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی و جوادی آملی

حسین رفیعی^۱ ✉ و محسن حبیبی^۲ ID

^۱ طلبه سطح یک، حوزه علمیه آیت الله مجتهدی تهرانی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). رایانامه:

hossein.rafieei2005@gmail.com

^۲ دانشیار، گروه فلسفه، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران. رایانامه:

Mohsenhabibi212@gmail.com

چکیده

مفسران برای «لام» پیش از «جهنم» در عبارت «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» (اعراف: ۱۷۹) سه معنا را بیان کرده‌اند: غایت، عاقبت و غایت تبعی؛ این درحالی است که در تعیین هریک از این معانی دیدگاه‌های کلامی دخالت داشته است. فخر رازی «لام» را به معنای «غایت» گرفته و در این باره از دیدگاه جبرگرایانه اشاعره در تفسیر آیه بهره برده است. آیت الله جوادی آملی «لام» را به معنای «عاقبت» دانسته و در تفسیر آیه به دیدگاه «أمرٌ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» نزد امامیه توجه نموده است. همچنان که اشاره شد، تحلیل‌های ادبی ذکر شده بر رویکرد کلامی این دو مفسر بنا شده است. مطالعه حاضر به بررسی تطبیقی دیدگاه فخر رازی و جوادی آملی در معنای «لام» در آیه پیش گفته پرداخته است. برای دستیابی به معنای درست «لام»، ابتدا به طرح دیدگاه مفسران در تبیین سایر آیات هدف خلقت پرداخته است. سپس رویکرد فخر رازی و جوادی آملی مطالعه شده است. براساس این پژوهش، معنای «عاقبت» برای «لام» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف صحیح است. کلیدواژگان: آیه ۱۷۹ اعراف، معانی حرف «لام»، هدف خلقت

مقدمه

معانی حروف در زبان عربی تأثیر بسزایی در فهم مفهوم جمله دارد. تفاوت مفهوم برداشت‌شده در آیات اعتقادی قرآن موجب اختلاف کلامی می‌گردد. حرف «لام» پیش از «جهنم» در «وَلَقَدْ ذَرَأْنَا لِجَهَنَّمَ» در آیه ۱۷۹ سوره اعراف از حروفی است که موجب اختلاف برداشت از آیه و به تبع آن، تفاوت دیدگاه کلامی در آن شده است. فخر رازی، این «لام» را به معنای «غایت» دانسته است. در مقابل، جوادی آملی معنای «عاقبت» را برای این حرف برگزیده است. انتخاب این معانی از سوی این دو مفسر، بر گرایش‌های کلامی آنان استوار بوده است.

دیدگاه فخر رازی درباره معنای «لام» مورد بحث

فخر رازی (۱۴۲۰ ق) «لام» پیش‌گفته را به معنای «غایت» دانسته است (ج ۱۵، ص ۴۰۸). سپس دیدگاه اشاعره نسبت به خلقت انسان را بر همین پایه بنا نموده است. اشاعره خلقت انسان را جبری می‌دانند. به باور آنان اگر خداوند فردی را برای بهشت بیافریند، وی مجبور به بهشتی شدن خواهد بود و جهنمی شدن وی محال است. همچنین فردی که برای جهنم خلق شده مجبور به انجام گناهان است و بهشتی نخواهد شد. فخر رازی، با انتخاب معنای «غایت»، مفهوم آیه را در مورد کسانی دانسته که خلقت آن‌ها برای جهنم صورت گرفته و بهشتی شدن آنان محال است. وی در تفسیر این آیه به پنج اشکال وارد شده از سوی معتزله نیز توجه داشته است. از این میان، مهم‌ترین اشکال ناهمخوانی مفهوم این آیه با سایر آیات قرآن کریم است. وی این تعارض را حل نکرده، بلکه فقط به دو آیه همسو با دیدگاه خود استناد نموده است. چند تن از مفسران، موافق با دیدگاه فخر رازی، آیه را تبیین کرده‌اند. ایشان نیز «لام» را به معنای غایت دانسته‌اند (برای نمونه، نک طبری، ۱۴۱۲ ق، ج ۹، ص ۸۹؛ ابن ابی حاتم، ۱۴۱۹ ق، ج ۵، ص ۱۶۲۱؛ سمرقندی، ۱۴۱۶ ق، ج ۱، ص ۵۶۸؛ ماتریدی، ۱۴۲۶ ق، ج ۵، ص ۹۴).

دیدگاه جوادی آملی در مورد معنای «لام» مورد بحث

جوادی آملی (۱۳۹۲) «لام» موجود در این آیه را به معنای «عاقبت» دانسته است. انتخاب این معنا، براساس دیدگاه «امر بین الامرین» در این آیه صورت گرفته است؛ اما از آنجاکه معتزله نیز همین معنا را برای «لام» انتخاب کرده‌اند، وی تمایزات دیدگاه امامیه با آنان را نیز متذکر شده است. همچنین با عنایت به دیدگاه علامه طباطبایی در این آیه،

مبنی بر انتخاب معنای «غایت تبعی» برای «لام»، بر اتحاد مبنای خود با ایشان تأکید ورزیده است، اما این معنا را فاقد پشتوانه ادبی دانسته است (ج ۳۱، صص ۲۲۲-۲۴۶).

معنای «عاقبت» مفهوم آیه را متمرکز بر بخشی از حیات آدمی ساخته که وی بدون فاعلیت الهی به انجام کاری پرداخته و نتیجه آن را متحمل شده است. این دیدگاه از سویی فاعلیت الهی را از چرخه حیات آدمی حذف نموده تا اعتقادی نظیر معتزله پیدا کند و از سوی دیگر فاعلیت الهی را تا حدی وسعت نبخشیده تا دچار جبر اشاعره گردد. به همین دلیل، با انتخاب این معنا، بستر مناسبی جهت پیاده ساختن دیدگاه «أمرٌ بین الأمرین» را در آیه فراهم شده است.

نتیجه‌گیری

در تفسیر آیه ۱۷۹ سوره اعراف، فخر رازی معنای «غایت» را برای «لام» انتخاب کرده و این معنا موجب پدید آمدن اشکالات متعددی شده است. جوادی آملی «لام» را به معنای «عاقبت» دانسته است. وی در ادامه تفسیر خود به بیان پیشینه اختلاف در تعیین معنای «لام» در این آیه و اثبات معنای «عاقبت» براساس روش «قرآن به قرآن» پرداخته است. همچنین در سایر آیات هم موضوع، رویکرد امامیه را به گونه‌ای توضیح داده که با این تفسیر اختلافی پدید نیآورد. این احتمال، با وجوه بیان شده، بر معنای «غایت تبعی» که توسط علامه طباطبایی نیز مطرح شده بود، برتری دارد، زیرا فارغ از رویکرد کلامی امامیه، با روش‌های علمی قابل اثبات خواهد بود. همچنین وجه اشتراک جوادی آملی و معتزله در گزینش معنای «عاقبت»، باعث اعتقاد وی به رویکرد تقویضی نشده است.

منابع

ابن ابی حاتم، عبدالرحمن بن محمد. (۱۴۱۹ ق)، تفسیر القرآن العظیم (اسعد محمد طیب، محقق). مکتبه نزار مصطفی تبار.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۷۹). تفسیر تسنیم (ج ۱). مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۲). تفسیر تسنیم (ج ۳۱). مرکز نشر اسراء.

جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۵). تفسیر تسنیم (ج ۳۵). مرکز نشر اسراء.

سمرقندی، نصر بن محمد. (۱۴۱۶ ق). تفسیر السمرقندی المسّمی بحر العلوم. دارالفکر.

صیدی، محمود؛ منصوری، احسان؛ و بیات، مرتضی. (۱۳۹۴). بررسی تطبیقی مسأله جبر در تفسیر کبیر فخررازی و تفسیر المیزان علامه طباطبائی. پژوهش‌های تفسیر تطبیقی. (۱)، ۷۵-۹۴.

<https://doi.org/10.22091/ptt.2015.532>

طباطبائی، سید محمد حسین. (۱۳۹۰ ق). المیزان فی تفسیر القرآن. مؤسسة الأعلمی للمطبوعات.

طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲ ق). جامع البیان فی تفسیر القرآن. دارالمعرفة.

فخر رازی، محمد بن عمر. (۱۴۲۰ ق). تفسیر الکبیر «مفاتیح الغیب». دار إحياء التراث العربی.

ماتریدی، محمد بن محمد. (۱۴۲۶ ق). تأویلات أهل السنة. دارالکتب العلمیة.